

<https://doi.org/10.62837/2024.11.295>

**TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
DÜRDANƏ ƏSƏD QIZI NAĞİYEVA**

*Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
alizadetamara@yahoo.com*

NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİNDƏ TARİXİN İZLƏRİ

Açar sözlər: Naxçıvan, dilçilik, leksika, toponimlər, oykonimlər, etimologiya

Keywords: Nakhchivan, linguistics, lexicon, toponyms, oikonyms, etymology

Ключевые слова: Нахчыван, лингвистика, лексика, топонимы, ойконимы, этимология.

2024-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən, ölkəmizdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər planı hazırlanaraq həyata keçirilmiş və keçirməkdədir. Naxçıvanın davamlı inkişafı istiqamətində görülən işlər sırasında vurğulanmalı məsələlərdən biri də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”na əsasən dilimizin, dil tariximizin dərinədən öyrənilməsi məsələləridir. Yer-yurd adlarımızın araşdırılması da bu baxımdan aktualdır.

Toponimikanı tarixçilər tarix elminin, coğrafiyaşünaslar coğrafiya elminin, dilçilər isə onomastikanın bir sahəsi hesab edirlər. Toponimlər xalqın milli sərvətidir, çünki onlar xalqın tarixini və etnogenezini müəyyənləşdirməkdə böyük rola malikdir. Toponimləri digər dil vahidlərindən fərqləndirən cəhət onların ictimai, siyasi, tarixi və milli xarakter daşmasıdır. Bəzən bir çox mənbələrin və ya arxeoloji qazıntıların aydınlaşdırma bilmədiyi məqamları toponimlərin köməyi ilə müəyyən etmək mümkün olur. Toponimlərə yalnız tarixi və yaxud yalnız coğrafi kateqoriya kimi yanaşmaq düzgün deyil, çünki toponimlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər kimi lingvistik xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir.

Zəngin qədim tarixi keçmişə malik olan Naxçıvan bölgəsinin dağında, daşında xalqımızın qədim tarixi yaşayır. Bu tarix mənbələrdə mühafizə olunaraq bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Folklor örnəklərində - atalar sözlərində, bayatılarda işlənən yer-yurd adları bu sözlərin xalqımıza aidliyini, qədimliyini sübuta yetirən tutarlı faktlardır:

Ordubad Təbrizin gül bağıdır (1, 113).

Ordubad torpağı behişt, Ordubad əhli-behişt yaradandır (1, 113).

Əzizim, Ordubada,

Yol gedər Ordubada.

Sərkərdə igid olsa,
Verərmə ordu bada? (1, 237)
Ordubad düzən yerdi,
Gözəllər gözən yerdi.
Əlin ver, halallaşaq,
Bura ölüzən yerdi (1, 246).
Şərurum düzən yerdi,
Mircəfər gözən yerdi.
Əli ver əlimə,
Əl əldən üzən yerdi (8, I, 254).
Əvləri *Dərə* kəndi,
Gümüşdən yaxabəndi.
Çıxaram yar görükməz,
Yıxaram belə kəndi (8, I, 253).
Eləmi *Salmasa*,
Bu yol gedir *Salmasa*.
Bəndə bəndəyə neynər,
Xudam gözdən salmasa (8, I, 264) və s.
Naxçıvan yolu yovşan,
Halım olub pərişan.
Bir ilə kimi gəlməsən,
Qoyallar mənə nişan (1, 249).

Toponimlərin yaranması, onların leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, yurd yerlərimizin dərinədən öyrənilməsi xalqımızın etnoqrafiyası, folkloru və dilinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. İndiyə qədər bu sahədə xeyli iş görülmüş, kitablar nəşr edilmiş, məqalələr yazılmış, dissertasiya işləri müdafiə olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, toponimlərin bölgələr üzrə öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Naxçıvan adının mənşəyi ilə bağlı R.Məmmədov qeyd edir ki, *Nəqşi Cahan* ifadəsi Naxçıvan şəhərinin adının mənası olmayıb, yalnız orta əsr müəllifləri tərəfindən şəhərə verilmiş epitet kimi qiymətləndirilməlidir. O yazır ki, "Naxçıvan" sözü qədim yerli tayfalarla məxsus sözlərin etnotoponim qovuşmasında əmələ gəlmişdir (6, 28). Adil Bağirov isə Naxçıvan toponimini geniş şəkildə araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir ki, bu adın mənşəyi hələ tam şəkildə açıqlanmamışdır. Bununla belə, ehtimal edilir ki, toponimin etimologiyası tarixən Naxçıvanda yaşayan türk mənşəli yeva tayfa və tayfa birləşmələrinin adları, adət-ənənələri, məşğuliyyətləri və düşüncə tərzləri ilə bağlıdır. O qeyd edir ki, bu adın mənşəyini Naxçıvandan kənarda axtarmaq və ona müxtəlif epitetlər qoşmaq düzgün yanaşma deyil (2,172).

Kənd komponentli oykonimlər. Bir qisim şəxs, tayfa, millət adları bildirən sözlərə *kənd* sözü əlavə edilərək oykonimlər yaranır.

Cəlilkənd Şərur rayonunda kənd adıdır. Əvvəlki adı Baş Noraşen olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin şərəfinə bu kəndə *Cəlilkənd* adı verilmişdir. Burada "Cəlil" şəxs adı və "kənd" sözünün birləşməsi nəticəsində bu kənd adı yaranmışdır.

Oğuzkənd Şərur rayonunda kənd adıdır. Sovet dövründə uzun müddət bu kənddə yaşayış olmamış, *Sovxoz kənd* adlandırılmışdır. Daha sonra kəndə yenidən *Oğuzkənd* adı qaytarılmışdır. Mənası "oğuzlara məxsus kənd" və ya "oğuzlar yaşayan yer" deməkdir.

Oba komponentli oykonimlər. Toponim yaradıcılığında *oba* sözünün yer adlarına artırılmasının qədim tarixi vardır. Bu, bir çox yer adlarında özünü göstərir.

Kiçik oba Şahbuz rayonunda kənd adıdır. XX əsrin ortalarında salınmış bu kəndə digər kəndlərdən əhali köçürülmüş və kəndə *Yeni kənd* adı verilmişdir. Bir müddətdən sonra bu ad dəyişdirilərək *Kiçik Oba* adlandırılmışdır. *Kiçik Oba* kiçik "yurd, kiçik kənd" deməkdir.

Mahmudoba Şahbuz rayonunda kənd adıdır. Mahmud adlı şəxs tərəfindən abadlaşdırıldığı üçün *Mahmudoba* adlandırılmışdır. Əvvəllər kəndin adı *Mahmudabad* şəklində işlənmiş, sonradan "abad" komponenti dəyişdirilərək Mahmudoba kimi tanınmışdır.

Dizə komponentli oykonimlər. *Dizə* komponenti Azərbaycan toponimikasında çox rast gəlinən vahidlərdəndir. Tofiq Əhmədov qeyd edir ki, *dizə* sözü bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində kənd mənasını bildirir (3, 50-51). Qiyasəddin Qeybullayev isə bu sözün qala və kənd mənasında işlədiyini göstərir. O yazır ki, bəzi kənd adlarının fars dilində olması, burada farsların yaşamasını təsdiq etmir; bu sözlər qədim fars dilindən dilimizə keçmişdir (5,13).

Hazırda *dizə* komponenti Şərur və Culfa rayonlarındakı Dizə, eləcə də Ordubad rayonundakı Kələntərdizə və Qoşadizə adlarında yaşamaqdadır.

Dizə Şərur rayonunda kənd adıdır. Ötən əsrlərdə Həməzəli Dizə adı ilə tanınmışdır. Sonradan *Həməzəli* komponenti götürülmüş və kənd Dizə adı ilə adlandırılmağa başlanmışdır.

Abad komponentli oykonimlər. Bu oykonimlər adətən şəxs adlarına qoşulur və həmin məntəqənin kimə məxsus olduğunu bildirir. Bu zaman "abad" sözü birinci növ ismi birləşmənin ikinci tərəfi kimi işlənir.

Heydərabad Sədərək rayonunda yerləşir. Bu qəsəbə Sədərək kəndi yaxınlığında salınmışdır. Heydər Əliyevin şərəfinə olaraq *Heydərabad* adlandırılmışdır.

Cavidabad Babək rayonunda kənd adıdır. Bu kəndin əhalisi Ursu kəndlərindən buraya köçürülmüşdür. Kəndin adı Azərbaycanın görkəmli şairi Hüseyn Cavidin şərəfinə olaraq *Cavidabad* adlandırılmışdır.

Qala komponentli oykonimlər. *Qala* komponentli oykonimlərə Babək rayonunda yerləşən Çalxanqala kəndi və Şərur rayonunda yerləşən Oğlanqala kəndini nümunə göstərmək olar.

Çalxanqala Babək rayonu ərazisində olan kənddir. Burada birinci tərəf olan *Çalxan* sözü Çelkan adlı qədim türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Ərazidə Çalxandağ və Çalxanqala kimi yer-yurd adları da mövcuddur.

Oğlanqala Şərur rayonunda kənd adıdır. Bu kəndin adı 1981-ci ildə belə adlandırılmışdır. Xalq etimologiyasına görə, kəndin adı kənd camaatı arasında söylənilən əfsanə ilə bağlıdır.

Oykonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Naxçıvan toponimlərinin dərinəndən araşdırılmasında böyük xidmətləri olan görkəmli alim Adil Bağirov Naxçıvan ərazisində mövcud oykonimlərin zənginliyini qeyd edərək, onların dəqiqliklə bölgüsünü aparmış, o cümlədən leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı qruplara bölmüşdür:

1. Etnonim səciyyəli oykonimlər
2. Antroponim səciyyəli oykonimlər
3. Hidronim səciyyəli oykonimlər
4. Zoonim səciyyəli oykonimlər
5. Fitonim səciyyəli oykonimlər
6. İctimai-siyasi xarakterli oykonimlər
7. Təsviri xarakterli oykonimlər
8. Etnonim səciyyəli oykonimlər (2, 64).

Naxçıvan bölgəsində mövcud olan oykonimlərin böyük bir hissəsi bu bölgədə məskunlaşmış müxtəlif tayfa və tayfa birləşmələri ilə bağlıdır. Qədim dövrlərdən Oğuz, Sal, Hun, Xəzər və Kəngərli kimi türk tayfaları xalqımızın formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Kəngərli tayfa adları ilə bağlı yaranmış oykonimlər. Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmış ən qədim tayfalardan biri də Kəngərlilər tayfası olmuşdur. Əsasən Naxçıvanda, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində məskunlaşmış Kəngərlilər xalqımızın tarixində və ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Hətta XVIII əsrdə Qarabağ xanı Pənah xanın göstərişi ilə bu tayfadan olan bir çox ailələr Naxçıvan ərazisindən Qarabağa köçürülmüşdür. Bu səbəbdən *Kəngərli* onomastik vahidinə Azərbaycanın digər rayonlarında da rast gəlinir.

Qeyd edək ki, "Kəngərli" soyadı da məşhur soyadlar sırasındadır.

Qarabağlar Şərur rayonunda kənd adıdır. Müxtəlif dövrlərdə *Qarabağ* və *Qarabağlar* şəklində tanınmışdır. Bu toponimin yayılma məkanı olduqca genişdir; Türkiyədə də bu ada rast gəlinir. Qeyd edək ki, bu toponim mübahisə yaradan toponimlərdən biridir. Bununla bağlı xalq etimologiyasında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Naxçıvanda bu əraziyə vaxtilə ətraf kəndlərdə yaşamış əhali köçürülmüşdür.

Qeyd edək ki, "Qarabağlar" toponimində *qara* və *bağ* hissələri cəm şəkilçisi ilə birlikdə mövcuddur ki, bu da "böyük bağ" anlamını verir. Bu kənd adına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında rast gəlinir.

Oğuz tayfa adı ilə bağlı kəndlər. Oğuz tayfa adı ilə bağlı mövcud olan kəndlərə nümunə olaraq Şərur bölgəsində yerləşən Bəydili kəndini göstərmək olar. Bu kənd Yevlax və Salyan rayonlarında da eyni adda mövcuddur. *Bəydili* sözü türk mənşəli tayfa adıdır və bu ada Mahmud Kaşğarının Divani-Lüğət-it Türk əsərində də rast gəlinir.

Bu qəbildən olan digər kənd adı Şərur rayonundakı Xələc kəndidir. Ərazidə həmçinin Xələc dağı adlı onomastik vahid də mövcuddur. Bu ad Mahmud Kaşğarının lüğətində qeydə alınmışdır. Azərbaycanda Göyçay və Salyan bölgələrində də Xələc adına rast gəlinir.

Qaracuuq Babək rayonu ərazisində qeydə alınmış yer adıdır. Bu ada "Dədə Qorqud kitabı"nda da rast gəlinir: Qarağuca qıymayınca yol alınmaz. *Qaracuuq* toponimində *qara* sözü qədim türk mənşəli olub, "geniş, böyük" anlamında işlənmişdir. *Cıq* isə kiçiltmə mənasında işlənmiş şəkilçidir. "Çuq" həmçinin qədim türk dillərində *caq* sözünün fonetik variantı olaraq "yer, məkan, yurd" anlamlarında işlənir.

Qarxun Şərur rayonunda kənd adıdır. Mənbələrdə *Yuxarı Qarxun*, *Kiçik Qarxun*, *Aşağı Qarxun* və *Zülfüqar Qarxunu* kimi adlarla rast gəlinir. Qara Məşədiyev bu oykonimin əski oğuzların karkın tayfasının adını qoruyub saxlayan yer adlarından olduğunu qeyd edir (7, 43). N.Həsənova Qarxun oykonimindən bəhs edərkən sözün *qara* və *xun* komponentlərinə ayrıldığını göstərir və *qara* sözünün "böyük" anlamında, *xun* komponentinin hun tayfalarının Azərbaycanda məskunlaşmasına bağlı olduğunu qeyd edir (4, 64-66).

Axura Şərur rayonunda kənd adıdır. Xalq etimologiyasına görə, kəndin yerləşdiyi coğrafi məkan nəzərə alınaraq kəndə belə ad verilmişdir. *Axura* adı "axırıncı məkan, sonuncu məkan, yer" mənasını daşıyır.

Ayrınc Şahbuz rayonunda kənd adıdır. Vaxtilə bu kəndə İrandan köçürülmüş erməni ailələri də yerləşdirilmişdir. Bu kənd adının digər fonetik variantı olan Arınc adına Dərələyəz mahalında da rast gəlinir.

Gömrür - Bu onomastik vahid Şahbuz rayonunda mövcuddur. Gömrür kəndi ərazisinin dağlıq məkanda yerləşməsinə görə bu cür adlandırılmışdır. Bu oykonimin *Gömrür* fonetik variantı Dərələyəz mahalında da işlənməkdədir.

Kolanı Şahbuz rayonunda kənd adıdır. XVI-XIX əsrlərdə Naxçıvan sancağında bir neçə kəndi əhatə edən Qışlağat nahiyyəsində olan Kolanlıların dağlıq hissəyə köçməsi ilə bu kəndin əsası qoyulmuşdur. *Kolanı* sözünün böyük bir tayfanın adı olduğu məlumdur. Qeyd edək ki, bu onomastik vahid ölkəmizin müxtəlif ərazilərində də müşahidə edilir. Qarabağ, Ağdam, Ağcabədi, Tərtər və Bərdə rayonlarında da bu ada rast gəlinir.

Qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 100 illiyi münasibətilə imzaladığı Sərəncam mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyır. Bu sərəncamdan irəli gələn məsələlər arasında Naxçıvanın bir daha tarixinin, folklorunun, dilinin, yer-yurd adlarının araşdırılması istiqamətində dərin tədqiqatlar aparılması aktuallaşır. Bu tədqiqatlar ardıcıl davam etdirilməklə ortaya qoyulan faktlar torpaqlarını daim Azərbaycan ərazilərinin hesabına genişləndirmək iddiasına düşən nankor qonşulara sübut olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folklor antalogiyası. XXIII kitab (Naxçıvan örnəkləri). 2-ci cild. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2012, 332 s.
2. Bağırov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı, "Nurlan", 2008, 336 s.
3. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı, Gənclik, 1984
4. Həsənova N.E. Yevlax şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 156 s.
5. Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvanın bəzi oykonimləri haqqında. "Elm və həyat", 1977, 6-cı say, 12-14.
6. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, Elm, 1977.
7. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, Elm, 1990, 148 s.
8. Şərrur folklor örnəkləri. I kitab. Naxçıvan -2018, "Əcəmi", Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 328 s.

Xülasə

2024-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən, ölkəmizdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər planı hazırlanaraq həyata keçirilmiş və keçirməkdədir. Naxçıvanın davamlı inkişafı istiqamətində görülən işlər sırasında vurğulanmalı məsələlərdən biri də "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"na əsasən dilimizin, dil tariximizin dərinədən öyrənilməsi məsələləridir. Yer-yurd adlarımızın araşdırılması da bu baxımdan aktualdır.

Toponimikanı tarixçilər tarix elminin, coğrafiyaşünaslar coğrafiya elminin, dilçilər isə onomastikanın bir sahəsi hesab edirlər. Toponimlər xalqın milli sərvətidir, çünki onlar xalqın tarixini və etnogenezini müəyyənləşdirməkdə böyük rola malikdir. Toponimləri digər dil vahidlərindən fərqləndirən cəhət onların ictimai, siyasi, tarixi və milli xarakter daşmasıdır. Bəzən bir çox mənbələrin və ya arxeoloji qazıntıların aydınlaşdırma bilmədiyi məqamları toponimlərin köməyi ilə müəyyən etmək mümkün

olur. Toponimlərə yalnız tarixi və yaxud yalnız coğrafi kateqoriya kimi yanaşmaq düzgün deyil, çünki toponimlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər kimi lingvistik xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir.

Məqalədə Naxçıvan ərazisində mövcud olan bir sıra yer adlarının (Naxçıvan, Dize, Qarxun, Çalxanqala, Kəngərli və s.) araşdırılması gerçəkləşdirilmişdir.

**TRACES OF HISTORY IN THE TOPONYMS OF NAKHCHIVAN
TAMARA ALIZADEH
DURDANA NAGIYEVA**

SUMMARY

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the celebration of the 100th anniversary of the establishment of the Nakhchivan Autonomous Republic in 2024, a plan of events related to the 100th anniversary of the Nakhchivan Autonomous Republic has been prepared and implemented in our country. One of the issues that should be emphasized among the works carried out towards the sustainable development of Nakhchivan is the in-depth study of our language and linguistic history in accordance with the “State Program on the Use of the Azerbaijani Language in the Context of Globalization and the Development of Linguistics in the Country”. The study of our place names is also relevant in this regard.

Historians consider toponymy a branch of historical science, geographers consider it a branch of geography, and linguists consider it a branch of onomastics. Toponyms are the national wealth of the people, because they play a major role in determining the history and ethnogenesis of the people. What distinguishes toponyms from other language units is that they have a social, political, historical and national character. Sometimes it is possible to determine points that many sources or archaeological excavations cannot clarify with the help of toponyms. It is not correct to approach toponyms only as a historical or only geographical category, because toponyms, like words included in the vocabulary of a language, also combine linguistic features.

The article examines a number of place names existing in the territory of Nakhchivan (Nakhchivan, Dize, Garxun, Chalkhangala, Kangarli, etc.).

СЛЕДЫ ИСТОРИИ В ТОПОНИМАХ НАХЧЫВАНА

**АЛИЗАДЕ Т.
НАГИЕВА Д.**

РЕЗЮМЕ

В соответствии с Указом Президента Азербайджанской Республики о праздновании 100-летия образования Нахчыванской Автономной Республики в 2024 году в нашей стране подготовлен и реализован план мероприятий,

связанных с 100-летием Нахчыванской Автономной Республики. Одним из вопросов, который следует подчеркнуть среди работ, проводимых в направлении устойчивого развития Нахчывана, является углубленное изучение нашего языка и языковой истории в соответствии с «Государственной программой по использованию азербайджанского языка в условиях глобализации и развитию языкознания в стране». Изучение наших топонимов также актуально в этом плане.

Историки считают топонимику разделом исторической науки, географы — разделом географии, а лингвисты — разделом ономастики. Топонимы являются национальным богатством народа, поскольку играют большую роль в определении истории и этногенеза народа. Топонимы отличаются от других языковых единиц тем, что имеют социальный, политический, исторический и национальный характер. Иногда с помощью топонимов можно определить моменты, которые многие источники или археологические раскопки не могут прояснить. Неправильно подходить к топонимам только как к исторической или только географической категории, поскольку топонимы, как и слова, входящие в словарный состав языка, также сочетают в себе языковые особенности.

В статье рассматривается ряд топонимов, существующих на территории Нахчывана (Нахчыван, Дизе, Гархун, Чалхангала, Кенгерли и т. д.).

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Məfkurə Hüseynova**